

Preliminarii teoretice la o analiză a clișeului/stereotipului din discursul artistic

Rodica NAGY

Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava

Abstract: Stereotyping is a transversal concept which targets any compartment of communication, observed from complementary theoretical perspectives. In this article, we clarify some of the concepts and terms “stereotype” and “cliché” and we show that whereas there are numerous approaches to the stereotype role regarding artistic discourse in foreign literature, this research is still incipient in Romanian bibliography.

Keywords: *stereotype, cliché, complementary theoretical perspectives, discourse.*

1. Repetarea mecanică, lipsită de interes și de spirit inventiv, a unui model, este considerată clișeu sau șablon. Cu o accepție relativ similară circulă și termenii *stereotipie* și *stereotipism*, definiți, în sens restrâns, ca repetarea mecanică a unei forme, ca urmare a lipsei de originalitate, prin care se pierde prospețimea formulării și se banalizează exprimarea. Este demn de observat că parametrul singular al frecvenței unui element în discurs nu constituie o condiție indispensabilă a apartenenței acestuia la categoria clișeelor. De exemplu, cuvinte precum *azi, eu, mama, pe* etc., deși frecvente în discurs, nu pot fi considerate clișee; clișeizarea presupune utilizarea unui element care nu spune nimic nici despre sine, nici cu referire la altceva, însă acest element, aproape vid semantic, o dată pronunțat, își justifică funcția comunicativă, pentru că nimic din ceea ce apare în comunicare nu este întâmplător sau inutil, din perspectiva vorbitorului și a intenției sale de interacțiune; în acest sens, clișeul are uneori rolul de a facilita o comunicare optimă.

În analiza discursului, clișeul este apreciat diferit în funcție de tipul de discurs și de stilul căruia îi este atribuit discursul. Astfel, dacă pentru discursul beletristic, folosirea clișeului indică *de obicei* lipsa de imaginație, în discursul administrativ (al formularelor, în primul rând) reprezintă o notă definitivă. Prin urmare, există două etape ale analizei: 1) identificarea clișeelor și 2) aprecierea lor din perspectiva discursului în care sînt cuprinse.

Din punctul nostru de vedere, o primă preocupare în evaluarea *clișeului* este relația acestuia cu noțiunea de *stereotip/ie*.

2. Așa cum am arătat în altă lucrare [Nagy, 2015:341], perspectiva antropologică abordează problema stereotipurilor culturale identificate la nivelul gândirii, stereotipuri care ar caracteriza și ar asigura coerența și individualizarea unui grup, social sau etnic, a unei comunități culturale, materializate fie în mituri, ca discursuri autoreferențiale și justificatoare (miturile fondatoare), fie în prejudecăți emise în legătură cu ceilalți, ca discursuri generalizatoare și simplificatoare. Stereotipul, în sens restrâns, constituie repetarea mecanică a unei forme, ca urmare a absenței creativității, prin care se pietrifică exprimarea, dar și ca asumare a unei idei, considerate valoroase, fără o interpretare proprie. Cu o accepție relativ similară circulă și termenii *clișeu*, *șablon* – repetarea mecanică, lipsită de interes și de spirit inventiv, a unui model. De la cuvântul *șablon* s-au format derivatul *șablonard* cu sens adjectival, verbul *a șabloniza*, substantivele *șablonism* și *șablonizare*. În condițiile existenței mai multor cuvinte care se referă la realități apropiate prin conținut, funcție sau geneză, considerăm că se pot reexamina unele distincții între accepțiile termenului *stereotipie*, pe de o parte, și că, pe de altă parte, se impun unele reevaluări ale raportului dintre noțiunile „stereotip“, „clișeu“ și „automatism“, vehiculate în cercetarea limbii și a literaturii.

În sens larg, stereotipiile vizează tot ceea ce repetă, preia, multiplică un anumit tipar, rezultând, în urma fenomenului de recurență, obiecte sau procese cu trăsături comune: „le terme *stéréotype* désigne une structure, une association d'éléments qui peut se situer sur le plan proprement linguistique (syntagme, phrase), sur le plan thématique-narratif (scénarios, schémas argumentatifs, actions, personnages, décors), ou sur le plan idéologique (propositions, valeur, représentations mentales)“ [Louis Dufays, 1994:77-78].

Studiul teoretic al limbii (dar și al altor discipline filologice) sau practic, al științelor sociale și ale culturii, are printre obiectivele sale și pe acela al stabilirii unor modele, tipuri etc. ce răspund unor exigențe de regularizare a fenomenelor, astfel încât, prin operații de generalizare, pot fi stabilite clase, paradigme și categorii corespunzând unor serii de elemente cu trăsături care instituie identități și diferențe. Avem a face, în acest caz, cu valoarea pozitivă a *stereotipurilor epistemologice și metodologice*.

În cercetarea proceselor cognitive se constată de asemenea rolul pozitiv al stereotipului [Vezi Chelaru-Murăruș, 2007], acesta fiind un element indispensabil în funcționarea memoriei și a gândirii umane (concept rezistent, forte, rigid). De aici decurge, în mod firesc, acceptarea tezei că, datorită congruenței proceselor cognitive cu cele comunicative, s-ar putea identifica și la nivelul limbajului astfel de stereotipuri evaluate pozitiv (*stereotipii funcționale*).

În acest sens, pornind de la teoria lui E. Coșeriu, se poate avansa ideea că o limbă conține o sumă de modele, scheme, un sistem, impus prin tradiție, care operează ca un șablon și există posibilitatea ca exact aceeași structură să fie repetată sau ca aceleași opoziții, diferențe să se întrebuițeze de mai multe ori. Apoi, la nivel supraordonat, o sumă de recurențe ar distinge tipurile, grupurile de limbi (romance, germanice etc.), care ar constitui de fapt alt tip de *stereotipii funcționale*.

La nivelul vorbirii, al discursului, se manifestă mai multă libertate în raport cu norma, libertate care ține seama însă de sistem, – «tehnica actuală» și unele construcții fixe impuse prin tradiție – «discursul repetat». Discursul repetat este considerat în mod

obișnuit o stereotipie *lexicală*, cu/fără valoare expresivă, care se manifestă în toate stilurile funcționale, dar și în limba vorbită neliterară. Însă «tehnica actuală», actualizată prin vorbire și caracterizată prin trăsătura de a valorifica virtualitatea prin creativitate și prin inventivitate, generată de libertățile posibile în sistem, se manifestă tot în limitele unor constrângeri impuse în cadrul limbii de norme (de congruență, de corectitudine, de adecvare etc.) dictate de tradiția limbii istorice și în conformitate cu expectația receptorilor (*stereotipii de conformitate*). Chiar atunci când se are în vedere devierea, abaterea de la normă cu finalități poetice, aceasta trebuie admisă ca atribut al limbii tot într-un anumit sistem care dictează granițele pînă la care se ajunge cu valorificarea expresivității. Rolul scriitorilor ar fi tocmai acela de a identifica mereu alte posibilități prin „dezmarginirea” normelor.

Și în literatura de specialitate străină, acolo unde cercetările asupra acestor fenomene datează de cîteva decenii, se susține, în general, că stereotipurile se împart în două mari categorii: „*stereotipuri de gândire și stereotipuri de limbaj*”. Primele fixează, într-o comunitate dată, credințe, convingeri, idei preluate, prejudecăți și superstiții, pe cînd stereotipurile lingvistice sînt expresii figurate, a căror formă variază de la grupuri sudate, de două sau mai multe cuvinte la sintagme, pînă la enunțuri întregi, de regulă, ascunzînd și acestea sau exprimînd deschis, stereotipuri de gândire” [Schapira, 1999:1-2]. De aceea, investigarea stereotipurilor a avut în vedere mai ales stereotipurile de gândire, concentrate în sentințe și proverbe [de ex., Schapira 1999 și 2000], sau în limbajul jurnalistic ori în cel ideologizat. Subsumate stereotipiilor, *clișeele* sînt unități structurale repetitive, a căror expresivitate este pusă la îndoială, de regulă, astfel încît, atunci cînd se caracterizează textul literar, valoarea acestuia este corelată cu inovația și se respinge de facto asocierea cu specia construcțiilor stereotipe.

3. Și totuși, cercetările străine aplicate la limbajul beletristic, întreprinse asupra unor opere literare valoroase (G. Flaubert [Herschberg Pierrot, 1979:88-103], H. De Balzac [Amossy, Rosen, 1977:114-128] etc.), identifică clișeul ca figură retorică, ca rezultat al tehnicii manieriste sau ca obiect lingvistic devenit subiect artistic. Considerăm că are dreptate M. Riffatere atunci cînd caracterizează clișeul prin două atribute – 1) este o unitate structurală dotată cu o expresivitate puternică și stabilă și 2) are origine stilistică [Riffatere, 1971:162]. În același sens, Riffatere afirmă: «Il importe de bien souligner que la stéréotypie à elle seule ne fait pas le cliché : il faut encore que la séquence verbale figée par l'usage présente un fait de style, qu'il s'agisse d'une métaphore comme *fourmière humaine*, d'une antithèse comme *meurtre juridique*, d'une hyperbole comme *mortelles inquiétudes*, etc. Toutes les catégories stylistiques sont susceptibles d'entrer dans les clichés» [Riffatere, 1971:163].

Atunci cînd se evaluează limbajul artistic, așadar, ar trebui să se distingă situațiile în care o figură poate deveni clișeu prin banalizare, pe de o parte, iar, pe de altă parte, în care apelul la clișee din recuzita vorbirii familiare ține de o tehnică specifică (de exemplu, de accesibilizare, în romanele de consum) sau de intenția de parodiare a unor mijloace expresive considerate desuete. De altfel, în multe studii și articole străine, aceste investigații s-au realizat deja de cîteva decenii. În acest sens, se poate aminti aici articolul lui Anne Herschberg Pierrot (în care se vorbește despre recursul deliberat al scriitorului la clișeu, recurs instituit în vederea atingerii următoarelor finalități: 1. clișeul care opune

ironic ceea ce se spune în mod obișnuit la ceea ce spune subiectul vorbitor; 2. clișeul nedecidabil care constituie [după R. Barthes, 1970:146] triumful lui «cum se spune», soluție de reușită a operei *Bowward și Pécuchet*, realizată în maniera *Dicționarului de idei primite de-a gata*; 3. clișeul ca element constitutiv al scriiturii. O examinare atentă a istoriei clișeului și stereotipului în textul literar conduce așadar la ideea că, în discursul poetic, opțiunile creatorilor au oscilat între două scenarii: apelul la clișeul expresiv (numit și motiv, leit-motiv), ca garanție a validării apartenenței la un program ideologic (curent), pe care îl numim **clișeu identitar**, text comun într-o rețea de hipertexte, și denunțarea acestuia, prin **clișeul-obiect (pre-text)**, realizată în diverse formule, între care parodierea este cea mai uzitată cale. Între cei doi poli, se înțelege că se pot identifica nuanțe, grade diferite de operare cu clișeul, atât ca figură expresivă, (ne)novatoare, cât și ca element redundant în discurs.

4. În studiile românești consacrate clișeului și stereotipiei, mai puțin numeroase decât în alte spații culturale, există deja câteva abordări complementare, venite, pe de o parte, dinspre specialiștii în teoria literară (care identifică teme, motive și clișee în opera scriitorilor clasici [Ciopraga, 1973]), iar pe de altă parte, cercetări care vizează mai ales incidența clișeelelor ideologice în presă¹, în politică² și în literatură. De puțină vreme, au apărut și unele studii care tratează minuțios discursul literar din perspectiva apelului la **clișee-obiect**, ca strategie de construcție a parodicului. Amintim în acest sens, lucrarea Danielei Petroșel, în care se aduc în discuție mai multe situații de parodiare a universului discursiv: de exemplu, la I. Budai-Deleanu, se apreciază că locurile comune ale eposului eroic, predispuse la parodiare, intră sub incidență parodică: invocarea muzei, eroul exemplar, prezentarea oștilor etc. [Petroșel, 2006:95]; tot aici, se menționează parodierea de către Caragiale a clișeului romanțat al sfatului dintre domn și căpitanii oștii, prezent în poezia lui D. Bolintineanu [Petroșel, 2006:115], ori „dicționarul de clișee sămănătoriste“ din *Smărăndița. Roman modern* (parodie după *Sultânica* de B: Șt. Delavrancea), unde Caragiale repudiază aceste clișee, fiindcă „nu crede în puterea artistică a stereotipurilor pe care le inserează în text“ [Petroșel, 2006:118]. Se poate observa, din exemplele oferite de autoare, că clișeele parodiate se înscriu aici în seria stereotipurilor de gândire, a idiologemelor, și mai puțin în seria formulelor fixe repetitive. Firește, însă, că sînt luate în discuție și clișeele lingvistice, ca elemente de construcție a parodierii, la Caragiale, a discursului jurnalistic contemporan cu autorul: *sublime momente, popor martir, cătușele tiraniei, sfînta Libertate* etc. [Petroșel, 2006:125], elemente în care umorul se împletește cu ironia amară dată de schematismul alienant al formulelor clișeizate [Petroșel, 2006:126].

Dar o analiză complexă, din perspectiva genezei și evoluției limbajului poetic românesc, care să identifice, să caracterizeze, să clasifice și să interpreteze rolul în discurs al clișeelor, încă nu a fost elaborată.

¹ Vezi Doina Bogdan Dascălu, *Limbajul publicistic actual*, Timișoara, Augusta-Artpress, 2006, Stelian, Dumistrăcel, *Limbajul publicistic românesc din perspectiva stilurilor funcționale*, Iași, Institutul European, 2006, și *Discursul repetat în textul jurnalistic. Tentația instituirii comuniunii fatice prin mass-media*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2006; Maria, Cvasnii Cătănescu, *Retorică publicistică. De la paratext la text*, București, Editura Universității din București, 2006.

² Vezi Rodica Zafu, *Limbaj și politică*, Editura Universității din București, 2007 și *Diversitatea stilistică în româna actuală*, Editura Universității din București, 2001.

Totuși, un pas important în semnalarea rolului stereotipiei și clișeului în limbajul poetic este realizat de Mihaela Mancaș, în trei³ dintre lucrările sale, utilizând metoda analizei stilistice și a câmpurilor semantice. Desfășurată diacronic, cercetarea pune în evidență stereotipii și clișee, identificate mai ales la nivelul discursului poetic, începând cu perioada premodernă a limbii române literare, pînă la poeții postmoderni. Problema structurilor fixe înscrise în fenomenul de recurență se formulează în acest caz prin raportare imediată la procesul de inovare, premisă de la care ar trebui să pornească orice analiză a stereotipiilor/clișeelor. Pe de altă parte, meritul acestor cercetări constă și într-o atentă nuanțare și clasificare a fenomenelor în discuție, chiar dacă nici una dintre lucrări nu le consacră un capitol special. Urmărind istoria limbajului artistic, se poate asuma fără rezerve, ideea Mihaelei Mancaș, conform căreia „stereotipia se manifestă mereu – în literatura română – în legătură cu aceleași determinări“ [Mancaș, 1983:316], concluzie reluată mai târziu și cu referire la clișee: „clișeele există în opera tuturor poezilor, dar ele rămîn de obicei minoritare în ansamblul textului“ [Mancaș, 2014:142]. Mai departe, în funcție de relația dintre tipul de stereotipie și corpul investigat de Mihaela Mancaș, s-ar putea identifica subspecii, distribuite, din punctul nostru de vedere, în trei categorii: 1. stereotipii comune limbajului poetic în general – *retorice* (epitete, metafore-clîșeu din câmpul semantic al afectivității); 2. stereotipii comune unei epoci (unui curent) – *de apartenență* (de ex., epitetul ornant și generalizator la simboțiști); stereotipii comune unei opere – *de individualizare* (de ex., clișeele sintagmatice bacoviene). Circulația formulelor figurative într-o epocă și de la un scriitor la altul atestă forța incontestabilă a stereotipiilor, căreia creatorul trebuie să i se opună prin inovație. Raportul dintre cele două opțiuni conferă valoare actului creativ, dar uneori tocmai apelul frecvent la aceleași elemente figurative constituie nota de originalitate a poeziei (de ex., G. Bacovia). De asemenea, stereotipia (epitete ornante, metafora implicită etc.) poate reprezenta uneori caracteristica principală a limbajului poetic într-o etapă a limbii române literare: „caracteristica fundamentală a limbajului poeziei premoderne trebuie căutată în stereotipia figurativă“ [Mancaș, 1983:41]. De altfel, așa cum remarcă M. Mancaș, prima formă stereotipizată din discursul artistic premodern se manifestă prin epitetul ornant și generalizator (*dulce, amar, frumos* etc.), uneori prezența acestuia explicîndu-se și prin împrumutul din creația populară [Mancaș, 1983:56] și perpetuîndu-se pînă la Eminescu, în poezia sa de tinerețe. Că fenomenul clișeizării se instaurează destul de repede în sfera inovațiilor este un truism, iar limbajul poetic nu face excepție de la această regulă. În epoca modernă a limbii române literare, mecanismele de funcționare a stereotipiei rămîn aceleași, dar formele de expresie variază de la un autor la altul. De exemplu, dacă epitetul gerunzial sau epitetul invers este frecvent în epoca premodernă, se regăsește și la M. Eminescu (*lebedă murindă/cumplita mea durere*), fiind ulterior abandonat, clișeele sintagmatice determinat – determinant traversează întreaga creație poetică românească de pînă la epoca postmodernă. De aceea, nu este surprinzător faptul că unele stereotipii caracterizează și poezia interbelică, de exemplu – la I. Barbu se identifică

³ *Limbajul artistic românesc în secolul al XIX-lea*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, *Limbajul artistic românesc în secolul XX*, Editura Științifică, București, 1991 și *Lexicul afectivității și poezia românească din secolul XX*, Editura Universității din București, 2014.

personificări ale abstractelor de tipul *culme posomorâtă, calme liniș, la G. Bacovia*, excesul de sintagme-clîșeu – *toamnă pustie, ani pustii* etc.

La o analiză sumară a limbajului poeziei postmoderne, în mod previzibil, se constată absența clișeeleor identitare, dar clișeele –obiect, cele care au fost instrumentele predilecte ale antecesorilor, devin subiect pentru abordarea parodică în opera unor poeți (Șerban Foarță).

5. Dacă în analiza limbii literare, din perspectiva mijloacelor de realizare a discursului poetic, există numeroase studii care pun în evidență evoluția recuzitei stilistice, sintactice și semantice, pe de o parte, dacă în analiza și interpretarea poeziei românești, teoria literară a pus în evidență principalele trăsături, pe de altă parte, fenomenul stereotipiei a fost în general apreciat ca secundar în raport cu problematica inovației. Remarcăm că pentru abordarea acestui domeniu, care vizează chestiuni complexe ce presupun metode de investigare variate, lucrările semnate de Mihaela Mancaș trasează o sumă de ipoteze, de la care s-ar putea porni în direcția conceperii unei contribuții la conturarea unei geneze și istorii a stereotipului în limbajul artistic românesc, cu incursiuni atente și asupra limbajului prozei și asupra celui dramatic. Apreciem că o asemenea analiză ar trebui să stabilească similitudini și divergențe, să explice cauze și să identifice mecanismele șablonizării, precum și ale fenomenului contrar, de-stereotipizarea. În sfârșit, s-ar putea observa dacă procedee nu se extind și dincolo de domeniul strict al literaturii, în spații precum al textelor publicistice, filozofice, teologice etc.

BIBLIOGRAFIE

- Amossy, Ruth, 1991. *Les idées reçues : sémiologie du stéréotype*, Paris : Nathan.
- Amossy, Ruth, Herschberg Pierrot, Anne, 2007. *Stéréotypes et clichés : Langue, discours, société*, Paris : Armand Collin.
- Amossy, Ruth, Rosen, Elisheva, 1977. «Les clichés dans *Eugénie Grandet* ou les négatifs du réalisme balzacien», en *Littérature*, no. 25, févr. 1977. p. 114-128.
- Amossy, Ruth, Rosen, Elisheva, 1982. *Les discours du cliché*, Paris : CDU-Sedes.
- Barthes, Roland, 1970. *S/Z*, coll. « Points Essais », Paris, Seuil, p. 146.
- Chelaru-Murăruș, Oana, 2007. *Stereotipie și expresivitate: de la limba vorbită la textul practic*, București, Editura Humanitas.
- Ciopraga, C., 1973. *Personalitatea literaturii române*, Editura Junimea, Iași.
- Cvasnii Cătănescu, Maria, 2006. *Retică publicistică. De la paratext la text*, București, Editura Universității din București.
- Dascălu, Doina Bogdan, 2006. *Limbajul publicistic actual*, Timișoara, Augusta-Artpress.
- Dufays, J. L., 1993. «Stéréotype, lecture littéraire et postmodernisme», in Christian Plantin (éd.), *Lieux communs, topoï, stéréotypes, clichés*, Paris, Editions Kimé, pp. 80-91.
- Dufays, J. L., 1994. «Stéréotype et littérature. L'inéluctable va-et-vient», in Alain Goulet (dir.), *Le stéréotype. Crises et transformations*, Actes du colloque de Cerisy-La-Salle, Presses universitaires de Caen, pp. 77-89.
- Dumistrăcel, Stelian, 2006. *Discursul repetat în textul jurnalistic. Tentația instituirii comunității fatice prin mass-media*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

- Dumistrăcel, Stelian, 2006. *Limbaajul publicistic românesc din perspectiva stilurilor funcționale*, Iași, Institutul European.
- Fradin, B., 1984, « Anaphorisation et stéréotypes nominaux », *Lingua*, n. 64, 325-369.
- Goulet, Alain (dir.), 1994. *Le stéréotype. Crises et transformations*, Actes du colloque de Cerisy-La-Salle, Presses universitaires de Caen.
- Herschberg Pierrot, Anne, 1980. «Problématique du cliché», in *Poétique*, n°43, Paris, Seuil, pp. 334-345.
- Herschberg Pierrot, Anne, 2008. «Clichés, Stéréotypie et stratégie discursive dans le discours de Lieuvain (« Madame Bovary », II, 8)», *Item* [En ligne], Mis en ligne le: 22 septembre 2008. Disponible sur: <http://www.item.ens.fr/index.php?id=377262>.
- Mancaș, Mihaela, 1983. *Limbaajul artistic românesc în secolul al XIX-lea*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Mancaș, Mihaela, 1991. *Limbaajul artistic românesc în secolul XX*, Editura Științifică, București.
- Mancaș, Mihaela, 2014. *Lexicul afectivității și poezia românească din secolul XX*, Editura Universității din București.
- Molinie, G., 1992. *Dictionnaire de rhétorique*, Paris, Librairie Générale Française.
- Nagy, R., (coord.), 2015. *Dicționar de analiză a discursului*, Iași : Editura Institutul European.
- Perrin-Naffakh, Anne-Marie, 1985. *Le Cliché de style en français moderne : nature linguistique et rhétorique, fonction littéraire*, Presses universitaires de Bordeaux.
- Plantin, Christian (éd.), 1993. *Lieux communs, topoï, stéréotypes, clichés*, Paris : Editions Kimé.
- Riffaterre, Michael, 1971. *Essais de stylistique structurale*, Paris, Flammarion, 1971, trad. fr. Daniel Delas.
- Schapira, Charlotte, 1999. *Les stéréotypes en français. Proverbes et autres formules*, Ophrys, Paris.
- Schapira, Charlotte, 2000. «Proverbe, proverbialisation et déproverbialisation» in *Langages*, vol. 34, nr. 139, p. 81-97.
- Zafiu, Rodica, 2001. *Diversitatea stilistică în româna actuală*, Editura Universității din București.
- Zafiu, Rodica, 2007. *Limbaaj și politică*, Editura Universității din București.